

Tettere på Arendt

//

//]]]]> //]]>

FILMOMTALE: Hvem var Hannah Arendt? Hva er så unikt og enestående med hennes tenkning? Margarethe von Trottas film gir oss et fint og treffende portrett av Hannah Arendt som en politisk *tenkende* kvinne.

Av Helgard Mahrdt

I – Intellektuell lidenskap

Å møte Hannah Arendt er å bli konfrontert med det som kanskje fremfor alt kan karakteriseres som en «tenker uten gelender». Hennes tenkning utfordrer leseren; den inspirerer samtidig som den provoserer – kategoriene, begrepene er uvante; en er stilt overfor ytringer som ikke lett kan assimileres til noe allerede kjent. Lesning av Arendt fordrer derfor nytenkning. I 1973 skrev Glenn J. Gray, forfatter, filosof og venn av Hannah Arendt til henne:

It occurs to me, my good friend that you are doing infinitely more for the cause of women's emancipation than are the 'movement women' and that by proving to be simply superior as a

thinker to men. It is ironical, of course, that only a few of them are smart enough to recognize this fact. But the climate for your ideas is becoming more favorable steadily [...]; nowadays I never have to defend you.¹

Å møte Hannah Arendt er også et møte med New Yorks intellektuelle i 1950- og 1960-årene. Robert Lowell, amerikansk poet og en av Arendts nære venner, skriver i sin nekrolog i mai 1976, fem måneder etter Arendts død: «Hannah Arendt was an oasis in the fevered, dialectical dust of New York – to me, and I imagine to everyone who loved her».²

//

//]]]]> //]]>

Hvem var denne kvinnen? Hva er så unikt og enestående med hennes tenkning? Filmen som Margarethe von Trotta har laget gir et fint og treffende portrett: hun viser Hannah Arendt som politisk tenkende og samtidig varm og lidenskapelig kvinne. Det er ikke vanskelig å forstå utfordringene som ligger i ideen å våge å lage en spillefilm om en politisk tenker som i tillegg beskyttet sin privatsfære. Spørsmålet var derfor: «Sie ist eine *Denkerin*. Wie können wir sie dabei zeigen?»³

Det gikk ti år fra ideen om å lage en film til ferdig produkt, ti år hvor Margarethe von Trotta og Pamela Katz leste Arendts bøker og korrespondanser, reiste til New York og hadde samtaler med Jerome Kohn, Elisabeth Young-Bruehl og Lotte Köhler, oppholdt seg i Paris og Jerusalem, endret manuset underveis, ble konfrontert med angsten om ikke å nå opp til kvinnen som de ville

portrettere.

Løsningen ble å fokusere på de fire årene rundt hennes kontroversielle og mest misforståtte bok: *Eichmann i Jerusalem*.

II – *Eichmann i Jerusalem*

I mai 1960 ble Adolf Eichmann i Argentina pågrepet av den israelske hemmelige tjenesten og bortført til Israel. Arendt tilbyr *The New Yorker* å skrive om rettssaken. Redaktør William Shawn griper anledningen og sender Arendt, som på dette tidspunktet er kjent og respektert for sine klare standpunkter og skarpe analyser, til Jerusalem. Arendts «tribe», fremfor alt ektefelle Heinrich Blücher, er skeptisk. Han frykter at prosessen kaster hans elskede Hannah tilbake i «mørke tider». Men Hannah må dit; det er, skriver hun, hennes siste mulighet «å se en sentral nazi i kjøtt og blod».

I boken *The Origins of Totalitarianism*, som hun skrev femten år tidligere, hadde hun analysert den «totalitære mentaliteten», men ikke individer med denne mentaliteten. Hun skrev: «If you look at the [totalitarian] system as a whole, every individual becomes a 'cog big or small' in the machinery of terror». Men «a court procedure [...] inevitably confronts you with [a] person and personal guilt.»

Til Karl Jaspers skrev hun: «Jeg vil aldri tilgi meg selv om jeg ikke dro for å se på denne vandrende katastrofe ansikt til ansikt i all hans bisarre tomhet, uten formidling av det trykte ord.»⁴ Hun ville vite, kort sagt, *hvem* Eichmann var, hva hans gjerninger var, ikke som del av nazi-systemet, men som hans egne. Akkurat det samme er rettsprosessens oppgave å svare på når den skal utøve rettferdighet.

//

//]]]]> //]]]>

Eichmanns handlinger var monstrøse, det vil si at han stod bak handlinger som vi ville si gjør ham kvalifisert til å bli kalt et monster. Men han *var* ikke noe monster. Arendt gjør noe mer enn å beskrive byråkratens lydighet, hun prøver å «granske den eiendommelige gjensidige avhengighet mellom tankeløshet og ondskap» (EJ, 297).⁵ For henne var Eichmanns karakteristiske *personlige* trekk manglende dybde som kom til uttrykk i manglende ordforråd. Han benyttet seg flittig av klisjéer og «unnskyldte seg med disse ordene: '*Amtsprache* (embetspråket) er det eneste jeg kan' (EJ, 51)». Hans begrensede evne til å kommunisere tolker Arendt ikke som dumhet, men som fravær av tenkning. Å tenke forstår hun som evne til å se ting fra andre menneskers perspektiv. Derimot avskjærer bruk av klisjéer subjektet fra kommunikasjon med sine medmennesker. Eichmann karakteriseres av Hannah Arendt slik:

Jo mer man hørte på ham, desto tydeligere ble det at hans manglende evne til å uttrykke seg hang nøye sammen med en manglende evne til å tenke, nemlig å tenke ut fra noen annens standpunkt. Det var umulig å kommunisere med ham, ikke fordi han løy, men fordi han var omgitt av den mest pålitelige av alle beskyttelsesforanstaltninger mot andres nærvær eller mot hva andre kunne si, og dermed mot selve virkeligheten (EJ, 52).

Virkelighetsfjernhet og tankeløshet var til de grader til stede da han tåkela virkeligheten av sin egen død med «'bevingede ord'» (EJ, 297). Til og med på «dødens terskel fant han en floskel fra en begravelsetale» (EJ, 259). Vakuumet i hans eget språk pekte på flathet, og Arendt konkluderte med at Eichmanns engasjement for nazistene ikke kunne helt forklares med referanse til politiske ideer, men også hans orienteringsmangel og hans behov til å kompensere denne mangelen spilte en rolle. Bortsett fra hans interesse for å gjøre karriere og oppleve sosial anerkjennelse, manglet han andre motiver. Arendt forklarer hans mangel på språk og tenkning som følge av en sviktende innbilningsevne:

Det var bare at han aldri innså hva han gjorde, om vi nå skal si det hverdagslig. Det var nettopp denne mangelen på [innbilningsevne], som gjorde det mulig for ham å sitte i månedvis overfor en tysk jøde som ledet politiforhøret, og tømme sitt hjerte for ham og stadig forklare hvordan det hadde seg at han selv bare nådde oberstløytnants rang i SS, og at det ikke var hans feil når han ikke ble forfremmet. I prinsippet visste han nokså godt hva det hele dreiet seg om, og i sin siste erklæring til domstolen snakket han om den «evaluering av verdier som [nazi]regjeringen foreskrev». Han var ikke dum. Det var den rene tankeløshet – noe som på ingen måte er identisk med dumhet – som disponerte ham til å bli en av tidens største forbrytere. Og om dette er «banalt» og til og med komisk, om man med verdens beste vilje ikke kan utlede noen djevelsk eller

demonisk dybde i Eichmann, er det likevel langt fra å kalle det alminnelig (EJ, 296).

The New Yorker publiserte Arendts reportasje i fem deler fra 16. februar til 16. mars 1963. Mens dette pågikk valgte nesten alle intellektuelle i New York side i noe som kritikeren Irving Howe kalte «a civil war» blant byens intellektuelle. Dikter og Arendt-venn Robert Lowell sa at boken var «a masterpiece», andre derimot så på Arendt som selvhatende jøde. Gershom Scholem gikk så langt å sette spørsmålstejn ved hennes jødiske identitet. Han mente at Arendt manglet kjærlighet til sitt folk («love of the Jewish people»). Arendt svarte:

You are quite right – I am not moved by any «love» of this sort, and for two reasons: I have never in my life «loved» any people or collective – neither the German people, nor the French, nor the American, nor the working class or anything of that sort. I indeed love «only» my friends and the only kind of love I know of and believe in is the love of persons. Secondly, this «love of the Jews» would appear to me, since I am myself Jewish, as something rather suspect. I cannot love myself or anything which I know is part and parcel of my own person.⁶

Eichmann-kontroversen var den første og mest bitre disputt blant intellektuelle om Holocaust, den varte nesten tre år og utløste en flodbølge av publikasjoner.⁷ Elisabeth Young-Bruehl, Arendts biograf, sa en gang til meg at Eichmann-saken forkortet Arendts liv med fem år.

//

//]]]]> //]]>

Fra «Hannah Arendt» av Margarethe von Trotta. (Rettigheter i Norge: Arthaus)

III – Det totalitære herredømme

Som kjent skrev Arendt ikke bare *Eichmann i Jerusalem*. Til hennes verk hører store bøker som *The Origins of Totalitarianism* (1951), *The Human Condition* (1958), *On Revolution* (1963), såvel som flere essaysamlinger, bl.a. dem *Between Past and Future* (1961) og *Men in Dark Times* (1968), for ikke å glemme boken *On Violence* (1970) og *The Life of the Mind* (posthumt 1978).

Boken *The Origins of Totalitarianism* har i den britiske utgaven en annen tittel, den heter *The Burden of Our Time*. Hitlers og Stalins totalitære herredømme etterlot seg store politiske og menneskelige problemer. Det tragiske er at uten totalitarisme, det vil si uten et herredømme som Arendt kaller «Grenzphänomen der Politik (das radikal Böse)»⁸ ville vi ikke ha visst om radikal ondskap, nemlig forvandling av mennesket til dyreskikkelse, *Tiergattung*.

Det totalitære herredømme var et angrep på menneskets natur, det vil si dens evne å tale og å handle. Samtidig er Arendt seg bevisst at i vår evne til å handle ligger også en fare.

Vi behøver bare å huske at tidlig på 1950-tallet, da Arendt begynte å tenke nytt omkring det politiske, var atomvåpnenes katastrofale potensial – en atomkrig – en helt reell mulighet. Derfor mente hun at vi må «tenke hva vi gjør når vi er aktive»⁹. Hun startet denne selvplågte oppgaven med å skrive boken *The Human Condition* (1958), som er en fenomenologisk beskrivelse av hvordan menneskene lever under de gitte grunnbetingelsene: at «de er levende vesener, at de lever i en verden de selv har skapt, og at de deler verden med andre mennesker».¹⁰

Arendt siterer gjerne Augustins ord *Initium ut esset creatus est homo*, «for at det skulle være en begynnelse, ble mennesket skapt» (OT, 479).¹¹ Til dette hevder hun at «det ligger i begynnelsens natur at det startes noe nytt som ikke kan forventes ut fra noe som kan ha skjedd før. Denne forbløffende uberegneligheten er iboende i enhver begynnelse [...]. Det at mennesket er i stand til å handle», skriver hun, «innebærer at man kan vente seg det uventede av det, at det er i stand til å utrette det aldeles usannsynlige. Og dette på sin side er bare mulig fordi hvert menneske er unikt, slik at noe enestående nytt kommer inn i verden når noen blir født» (HC, 177f).¹²

IV – Eksil og utenforskap

Med sin grundige europeiske akademiske utdanning i bagasjen gjorde Arendt stort inntrykk i Amerika. Om essaysamlingen *Men in Dark Times* (1968) som inneholder portretter av en rekke europeiske forfattere og tenkere, blant dem Walter Benjamin, Hermann Broch, Karen Blixen, Rosa Luxemburg og Bertolt Brecht leser vi i en anmeldelse:

Hannah Arendt still writes in the great European tradition (she must be its last surviving representative, at least of those who write in English and are read beyond the academy), so the disciplines with which she is most familiar – politics, philosophy, literature – always converge or spring from a single source, a humanist worldview where ethics and aesthetics, socialist ideals and Jasperian *existenz* complement one another, and do so in the most sophisticated, rigorous and satisfying way possible.¹³

Denne rosen er ikke helt uten ironi tatt i betraktning at Arendt nå i Amerika ble anerkjent for å skrive i tradisjonen fra det kontinentet som tvang henne i eksil: Europa.

Det var i 1933 at Hannah Arendt måtte flykte fra Tyskland til eksil i Paris, hvor de ble frem til 1941. Hun og moren forlot Tyskland uten reisedokumenter, og i 1937 fratok Nazi-Tyskland Arendt det tyske statsborgerskapet.¹⁴ I 1951, fjorten år senere og i samme år da *The Origins of Totalitarianism* (1951) kom ut, fikk hun det amerikanske statsborgerskapet. Tilværelsen som statsløs tok slutt, en tilstand hun to ganger havnet i: først eksil i Tyskland og deretter i Frankrike. Hvis vi tar inn over oss denne erfaringen er det ikke vanskelig å forestille seg hvor dypt foruroligende det må ha vært for Hannah Arendt da hun en tredje gang opplevde eksil: da hatbølgen i Amerika toppet seg syntes hun at tanken om igjen å måtte pakke kofferten var uutholdelig.

At hun likevel ikke var villig til å gi etter og stryke de få sider i Eichmann-boken som forteller

om «de jødiske ledernes rolle ved tilintetgjørelsen av deres eget folk» (EJ, 122), illustrerer hennes dype forpliktelse over historikerens og historiefortellerens oppgave.

Historikerens blikk på hendelser kommer etter at handlingene har skjedd, noe som innebærer at han/hun selv ikke er umiddelbart involvert. Historikerens posisjon er i strid med Gershom Scholems holdning. Scholem, selv historiker og en av Arendts mange kritiske røster om hennes Eichmann-bok, påsto at kun de som delte Holocaust-ofrenes erfaringer kunne påberope seg moralsk rettighet til å bedømme. Arendt på sin side tilbakeviste dette standpunktet.

Hun insisterte på retten til å bedømme individers handlinger – om det nå måtte være slike gjerningsmenn som Adolf Eichmann eller jødiske leders deltakelse i nazistenes utrydningspolitikk. Hvorfor var det så viktig for henne? Hvorfor ga hun ikke etter? Slik som jeg leser henne er grunnen menneskets verdighet. Hun holder fast ved at det er mennesker som er den siste vurderingsinstans og ikke Historien med stor H:

If judgment is our faculty for dealing with the past, the historian is the inquiring man who by relating it sits in judgment over it. If that is so, we may reclaim our human dignity, win it back, as it were, from the pseudo-divinity named History of the modern age, without denying history's importance but denying its right to being the ultimate judge.¹⁵

Var det derfor at Arendts Eichmann-reportasje provoserte til de grader? Fordi hun påberopte seg retten til å bedømme?

Et par år etter den store kontroversen som Eichmann-boken utløste, reflekterer Arendt på nytt over fenomenet ondskap. I forelesningen «Some Questions of Moral Philosophy» (1968) trekker hun en forbindelse mellom tenkning og erindring. Hun er overbevist om at ingen er i stand til erindring uten at han har tenkt, dvs. vært to-i-én eller ført en dialog med seg selv. Evnen til erindring, mener hun, bringer oss et steg nærmere til å løse ondskapens gåte: «If I refuse to remember, I am actually ready to do anything – just as my courage would be absolutely reckless if pain, for instance, were an experience immediately forgotten».¹⁶

Arendt konkluderer at de mest ondskapsfulle gjerningsmennene er slike som ikke husker. Hvorfor er disse de verste? Fordi ingenting stopper dem. Med Arendts egne ord:

For human beings, thinking of past matters means moving in the dimension of depth, striking roots and thus stabilizing themselves, so as not to be swept away by whatever may occur – the Zeitgeist or History or simply temptation. The greatest evil is not radical, it has no roots, and because it has no roots it has no limitations, it can go to unthinkable extremes and sweep over the whole world.¹⁷

//

//]]]]> //]]>

V – Forfatteren i kontekst

Så, hva slags forfatter var Arendt? Og hvorfor skulle hun være aktuelt i dag? Hun var uten tvil en forfatter med stor mangfold både i tematikken og i stil. Når vi leser *Men in Dark Times* ville vi primært se henne som litteraturkritiker og historiker, når vi åpner boken *The Origins of Totalitarianism* kunne vi tenke på henne som politisk historiker.¹⁸ I boken *The Human Condition*, som er motivert av hennes bekymring for genuin politisk makt kunne forsvinne, møter vi filosofen Arendt. Når vi tenker på boken *The Crisis of the Republic* møter vi en politisk filosof. Og når vi vurderer de tre bind av hennes Gifford lectures, med titler «Knowing», «Willing», og «Judging» møter vi en systematisk filosof. I tillegg har vi hennes bok *On Revolution* (1963) og boken *On Violence* (1967). Begge er i høyeste grad aktuelt for å forstå vår politiske nåtid, og de burde etter min mening være pensum.

Jeg skrev at Arendt «tenker uten gelender», men det betyr ikke at også hun står i en kontekst. Faktisk står hun i en tradisjon fra Aristoteles og Platon via Alexis de Tocqueville, Machiavelli, Montesquieu og Immanuel Kant til Martin Heidegger og Karl Jaspers. Riktig nok, hadde hun studert hos Martin Heidegger og Karl Jaspers og opprettholdt en nær relasjon til dem, men det betyr ikke at hun ikke beveget seg bort fra begge to for å tilføye filosofien noe originalt. I boken *The Human Condition* (1958) kommer dette nye og originale blikket til uttrykk i hennes måte å tenke det politiske på ut fra det faktum at mennesker eksisterer i pluralitet.

Kunne vi definere hennes politiske posisjon? Vel, muligens ved å gå omveien og konstatere at hun hadde aldri vært sosialist eller kommunist. Men tro på liberalisme hadde hun heller ikke, rett og slett fordi hun mente at posisjoneringer som sosialist, kommunist, marxist, konservativ eller liberal ikke ville bidra til å gi innsikt i de grunnleggende spørsmål av det tjuende århundre.¹⁹ Det avgjørende er at «political fanaticism, regardless of ideological coloration, and even political dogmatism were alien to her [Arendts] mode of political thought».²⁰

VI – Et vellykket portrett

Margarethe von Trotta valg om å vise oss Hannah Arendt som politisk *tenkende* er et valg midt i blinken. Samtidig viser Eichmann-årene også vennskapets betydning i Arendts liv.

På en eller annen måte var mange av Arendts venner involvert i polemikken rundt hennes reportasje, og vi som tilskuere blir etter hvert kjent med en rekke mennesker som var viktig i hennes liv: Mary McCarthy, Hans Jonas, Lotte Köhler, Kurt Blumenfeld og Heinrich Blücher, hennes ektefelle. Ingen av disse er perfekte. Det var for eksempel kjent at Heinrich Blücher var en «womanizer», og filmen er ikke taus om det, men samtidig formidler filmen også at kjærligheten som Heinrich og Hannah hadde for hverandre var en bærebjelke som under ingen omstendigheter vaklet. Det samme gjaldt for noen venner, mens hun mistet andre som Blumenfeld og Scholem.

Med dette komplekse stoffet er det klart at man kan kritisere enkelte ting, for eksempel er det i filmen ingen jødisk person som forsvarer Arendt. Det gir et noe falsk inntrykk, som om enhver jødisk intellektuell var blind for hennes innsikter.²¹ Dessuten tillot Trotta seg et par dramaturgiske friheter som den scenen hvor Arendt får besøk av Siegfried Moses som er en venn fra den tiden da hun arbeidet for den tyske sionistiske organisasjonen og som på det tidspunktet han besøker henne på landstedet er et medlem av Israels regjering. Han kom fra Sveits for å be henne å holde bokpubliseringen tilbake. Besøket hans er iscenesatt som en sterk trussel ? noe som ikke får medhold i kildematerialet.²²

Men det er en marginal kritikk i forhold til den vellykkete filmen femti år etter at Eichmann-boken kom ut. Jeg håper at filmen fører til en bred interesse for å lese Hannah Arendt. Dét har den modige tenkeren Hannah Arendt fortjent; og da kunne Glenn Gray også i dag si: «... the climate for your ideas is becoming more favorable steadily [...]; nowadays I never have to defend you».

Noter

¹ Glenn J. Gray to Hannah Arendt , 1973, Papers, Manuscript Divison, *Library of Congress*, Washington D.C.

² Robert Lowell, “On Hannah Arendt,” i *New York Review of Books*, Vol. XXII, No. 8, May 13, 1976, 6.

- ³ Pam Katz, «Aber sie ist eine Denkerin», i Martin Wiebel, *Hannah Arendt. Ihr Denken veränderte die Welt*, Piper: München 2013, 60.
- ⁴ Hannah Arendt til Karl Jaspers, 2. Desember 1960, i *Hannah Arendt – Karl Jaspers. Briefwechsel 1926-1969*, red. av Lotte Köhler og Hans Saner, Piper: München 1993, 446.
- ⁵ EJ = *Eichmann i Jerusalem*. Med et innledende essay av Bernt Hagtvet Bokklubben: Oslo, 2000.
- ⁶ Hannah Arendt, « A Letter to Gershom Scholem », i *The Jewish Writings*, red. av Jerome Kohn og Ron H. Feldman, Schocken Books: New York 2007, 466-467.
- ⁷ Anson G. Rabinbach, «Hannah Arendt und die New Yorker Intellektuellen», *Hannah Arendt Revisited: „Eichmann in Jerusalem“ und die Folgen*, red. av Gary Smith, Suhrkamp: Frankfurt am Main 2000, 33.
- ⁸ Hannah Arendt, *Denktagebuch 1950-1973*, I (April 1951), red. av Ursula Ludz og Ingeborg Nordmann, Piper: München 2002, 68.
- ⁹ Hannah Arendt, *Vita activa. Det virksomme liv*, oversatt av Christian Janss, Pax Forlag: Oslo 1996, 26.
- ¹⁰ Roy Tsao, "Arendt Against Athen Rereading The Human Condition", i *Political Theory* 30:1, 2002, 100.
- ¹¹ OT = *The Origins of Totalitarianism*, New Edition with Added Preface, Harcourt, Inc.: San Diego/ New York/ London
- ¹² HC = *The Human Condition*, by Hannah Arendt. Second Edition, innledning av Margaret Canovan, Chicago & London, 1998.
- ¹³ Kirkus Service 9.1.68, Hannah Arendt Papers, Manuscript Division, *Library of Congress*, Washington D.C.
- ¹⁴ Elisabeth Young-Bruehl, *Hannah Arendt. For Love of the World*, Yale University Press: New Haven & London 1982, 107.
- ¹⁵ Hannah Arendt, *The Life of the Mind, One: Thinking, Two Willing*. One-volume Edition, San Diego/ London 1981, 216.
- ¹⁶ Hannah Arendt, «Some Questions of Moral Responsibility», i: *Responsibility and Judgment. Hannah Arendt*, red. av Jerome Kohn, Schocken Books: New York, 2003, 94.

¹⁷ Ibid., 95.

¹⁸ Sml. Hans J. Morgenthau, "Hannah Arendt 1906-1975", i *Political Theory*, Vol. 4, No. 1 (Feb., 1976), 6.

¹⁹ Hannah Arendt: *The Recovery of the Public World*, red. av Melvyn A. Hill, New York 1979, 334.

²⁰ Hans J. Morgenthau, "Hannah Arendt 1906-1975", i *Political Theory*, Vol. 4, No. 1 (Feb., 1976), 6.

²¹ Roger Berkowitz, "Misreading 'Eichmann in Jerusalem'", July 7, *The New York Times*.

²² Ibid.